

ARTICLE INFO

Received: 20th November 2022

Accepted: 28th November 2022

Online: 30th November 2022

KEY WORDS

Ақида, ахлоқ, фиқх, ислом молияси, ислом банки, ислом дарчалари, AAOIFI.

ИСЛОМ БАНКЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ ЗАРУРАТИ, ВА ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ

Собитхонов Жохонгир Зуннурхон ўғли

Тошкент давлат юридик университети

Ихтисослаштирилган филиали ўқитувчиси

e-mail: joxongirsobitxonov07@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7381008>

ABSTRACT

Ушбу мақолада ислом молияси, жумладан, ислом банки тушунчаси, моҳияти муҳокама қилинади. Шунингдек, ушбу молия тизимининг хорижий давлатларда вужудга келиш зарурати ва тадрижий ривожланиши бир қатор мамлакатлар тажрибасидан фойдаланган ҳолда таҳлил қилинади ҳамда Ўзбекистонда жорий этиш зарурати асослантирилади.

Ислом уламолари ислом динини учта катта тармоққа бўлишган бўлиб, булар Ақида (иймон ва ишончга оид қоидалар), Ахлоқ (ахлоқ ва одобга оид қоидалар) ва Фиқх (ҳуқуқ ва мажбуриятларга оид қоидалар) ҳисобланади. Фиқх ўз навбатида ибодат ҳуқуқи (одамлар ва Аллоҳ ўртасидаги муносабат, яъни ибодатга оид қоидаларни тартибга солади) ва муомалот ҳуқуқи (одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади)га бўлинади. Муомалот ҳуқуқи эса ижтимоий, жинсий, маъмурий, оилавий, сиёсий ва иқтисодий қоидаларни тартибга солади. Ислом молияси, хусусан, ислом банкчилиги иқтисодий соҳадаги муносабатларни тартибга солувчи бўлимга мансуб ҳисобланади[1].

Ўз навбатида, ислом молияси соҳаси ислом банклари, такафул (ислом суғуртаси), бошқа инвестиция компанияси, микромолиялаштириш ташкилотлари каби муассасалар, сукук

(ислом қимматли коғозлари), ислом жамғармалари каби бешта катта тармоққа бўлинади. Ушбу тармоқларнинг ичида энг катта улушга эга ва ривожлангани ислом банкчилиги ҳисобланади. Мисол учун, ислом молиясининг жаҳон миқёсида ривожланиши бўйича 2018 йилда эълон қилинган маълумотларга кўра 2017 йил якунлари бўйича ушбу соҳанинг жаҳон молия бозоридаги улуши 2,438 млрд. АҚШ долларини ташкил этган. Ушбу сумманинг 71 фоизи ислом банкларининг ҳиссасига тўғри келиши ислом банкларининг тутган ўрни катталигини яққол кўрсатади[2].

Мусулмон мамлакатлари ғарб давлатларининг мустамлакасига айлангандан кейин, уларда ҳам XIX аср охири – XX аср бошларига келиб фоизга асосланган банк тизими пайдо бўла бошлади. Шу боис, ушбу давлатлардаги шариат бўйича олимлар мусулмон жамиятлари учун шариат талабларига жавоб берадиган муқобил банк-молия

тизимини жорий этиш лозимлигини таъкидладилар ва бу бўйича амалий ишларни бошлаб юбордилар. Хусусан, 1890 йилда Ҳиндистонда фоизсиз молиялаштиришни амалга оширадиган ташкилот тузилди. Кейинроқ, 1923 йилда Ҳайдаробод шаҳрида “Anjuman Imdad-e-Bahmi Qardh Bila Sud” (Фоизсиз кредит жамияти) номли муассаса ташкил этилди.

Покистон давлати ташкил топгандан сўнг, 1950 йилда мазкур давлатда биринчи ислом банки ташкил этилди ва мазкур банк томонидан музораба ва вакала (агентлик) каби фоизсиз банк хизматлари кўрсатилиши йўлга қўйилди.

1963 йил Миср давлатида шариат қоидаларига мувофиқ фаолият юритадиган ислом банкига Мит Ғамр (Mit Ghamr) деб номланувчи маҳаллий жамғарма ташкил этиш орқали асос солинди. Малайзияда мусулмонлар учун ҳаж зиёратини бажарда молиявий жиҳатдан ёрдам кўрсатиш мақсадида “Зиёратчилар жамғарма корпорацияси” фаолияти йўлга қўйилди. Ушбу корпорация 1969 йилда “Табунг Ҳажи” номи билан танилган “Зиёратчиларни бошқариш ва жамғарма кенгаши” таркибига киритилди.

1970 йилларга келиб мусулмон давлатларида силов молиясини ривожлантириш учун ҳукуматлар томонидан эътибор бериш бошланди. Натижади, 1971 йил Мисрда “Наср ижтимоий банки” ташкил этилиб, аҳамиятли жиҳати, ушбу банк Миср Президенти фармонига мувофиқ давлат ташаббуси билан ташкил этилган биринчи фоизсиз муассаса бўлди.

1975 йили Бирлашган Араб Амирликларида “Дубай ислом банки”

ҳамда Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган ислом молияси бўйича биринчи халқаро ташкилот сифатида Ислом тараққиёт банки ташкил этилди. Биринчи ислом инвестиция компаниясига 1977 йилда Багама оролларида асос солинди. Ислом молияси бўйича биринчи тадқиқот маркази бўлган қирол Абдулазиз номидаги университетда (1978 йилда Жидда шаҳрида) ташкил этилди.

1980 йилларда ислом молияси тез суратларда ривожлана бошлади. Эрон, Покистон, Судан мамлакатларида фоизга асосланган банк-молия тизимини бутунлай шариат қоидаларига мувофиқлаштириш мақсадида тадқиқот ишлари ва амалий ҳаракатлар амалга оширила бошланди. Қайд этиш керакки, ушбу даврда Халқаро Валюта Жамғармаси томонидан ҳам фоизсиз ишлайдиган иқтисодий тизимнинг макроиқтисодий оқибатларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқот ишлари бошланди. Жанубий-шарқий Осиёда ҳам ислом молиясини жорий этиш бўйича ишлар амалга оширила бошланди. Хусусан, Малайзияда 1983 йил 1 июль куни “Bank Islam Malaysia Berhad” ислом банки ташкил этилди.

Малайзия шариат талабларига мос келадиган замонавий молиявий тизим (дуалистик тизим) ташкил этиш масаласини тизимли тадқиқ этиш бўйича ташаббусни ўз зиммасига олган дастлабки давлат бўлиб, бугунги кунга қадар у исломий молиявий воситалар бозорида етакчи мавқени эгаллаб келмоқда.

Малайзия исломий банк соҳасининг муассасавий ривожланишига унинг раҳбари, Бош вазир Мазоҳир

Муҳаммаднинг оқилона сиёсати катта таъсир кўрсатди. XX асрнинг 90-йиллари бошида исломий молиявий воситаларни ишга тушириш истагида бўлган барча тижорат банкларига фоизсиз бюджет қарзи бериш орқали маблағлар ажратилди.

Давлат қарзларини қайтарган ушбу банкларнинг аксарияти ўзларининг исломий фаолият кўрсатиш механизмларини ишлаб чиқдилар ва исломий шўъба банкларни очган ҳолда фаолият кўрсатишга ўтдилар[3].

Дунё давлатлари тажрибасига эътибор бириладиган бўлса, ислом молияси, хусусан, ислом банклари тизимини жорий қилиш қўйидаги уч йўналишда амалга оширилди.

1. Ислом молиясига ўтишнинг монистик андозаси ҳисобланиб, бунда барча молия муассасалари оммавий равишда исломий банк-молия тизимига ўтказилган, анъанавий банкчилик бутунлай тугатилган. Ушбу тажрибани Эрон, Покистон, Судан давлатлари бошидан ўтказган ҳисобланади.

Ушбу йўл юқоридаги давлатларга ташқи қарзларни сўндиришда турли қийинчиликларни юзага келтирди ва бу усулга бирданига маъмурий усуллар орқали ўтилганлиги учун тизимни бошқариш ва назорат қилишда муаммолар юзага келди. Натижада Покистон маъмлакатда анъанавий молиялаштириш тизимининг ҳам бир вақтда фаолият юритиши мумкинлигига руҳсат берди.

Эрон эса ислом молиясини идеаллаштиришга интилиш натижасида соҳта ислом молияси амалда бўлган давлатга айланиб қолди. Биргина Судан ушбу тизимда, йўл қўйилган хато ва камчиликларни тан

олиш ҳамда уларни мунтазам тўғирлаб бориш ортидан муваффақиятга эриша олди.

2. Ислом молиясига ўтишнинг дуалистик андозаси бўлиб, бунда анъанавий ва ислом молия муассасалари параллель равишда бир давлатда фаолият юритади. Ислом молия муассасалари фаолияти алоҳида қонунчилик билан тартибга солинади ва босқичма-босқич бозор талабидан келиб чиқиб ислом молиясини ривожлантириб борилади. Мазкур тизимни дастлаб Малайзия, Бирлашган Араб Амирликлари, Қувайт, Баҳрайн давлатлари жорий қилган бўлиб, ҳозирда Туркия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давлатларида ҳам ушбу тизим йўлга қўйилмоқда.

3. Учинчи йўналиш ғарбда амалда бўлган анъанавий молия тизими содиқ бўлган давлатлар йўли бўлиб, уларда исломий молиявий муассасалар учун алоҳида мавқе тан олинмайди (Буюк Британия, АҚШ, Россия). Ҳозирги ривожланиш тенденциялари ушбу давлатларда ҳам ислом молияси муассасалари учун қонунчилик асосларини яратишни тақазо қилмоқда. Ҳозирда Буюк Британия, АҚШ, Люксембург, Сингапур, Филиппин каби давлатлар миллий қонунчилигини ислом молия муассасалари фаолият олиб бориши учун мослаштирмоқда. Масалан, 2003 йилдан Британия солиқ қонунчилигига ўзгартириш киритилди, АҚШда эса исломий ипотекалаштириш тўғрисида қоидалар ишлаб чиқилди. Демак, ислом молияси ривожланиб борган сари, аҳолининг, бозорнинг талабидан келиб чиқиб давлатлар

қонунчилигини ўзгартиришга мажбур бўлмоқда.

XX аср охирида баъзи бир ислом банклари томонидан шариат тамойилларининг бузилиши, анъанавий хизматларни ислом молияси маҳсулотлари сифатида таклиф этиш, стандартларнинг давлатларда ва банкларда турлича бўлиб кетганлиги ҳолатлари аниқланганди. Шунингдек, ислом молия муассасаларининг ривож ва амалиётлари кўламининг дунё бўйлаб кенгайиши маҳаллий ҳамда халқаро даражадаги умумий меъёрий-ҳуқуқий асос ва қоидаларга бўлган эҳтиёжини оширди.

Юқоридаги сабаблар шариат стандартларини ишлаб чиқиш, замонавий масалалар ва муаммоларга ечим топиш, халқаро меъёрларни белгилашга ихтисослашган муассасалар фаолиятини йўлга қўйишни кун тартибига олиб чиқди. Натижада 2001 йилда дунёнинг энг нуфузли молия муассасаларидан бири Халқаро Ислом молия бозори (IIFM) ташкилоти, Ислом Молия Институтлари учун Бухгалтерия Ҳисоби ва Аудити (AAOIFI) ташкилоти, Халқаро Бухгалтерия Стандартлари Кенгаши (IASB), Ислом Молия Хизматлари Кенгаши (IFSB) ва Халқаро Ислом Рейтинг Агентлиги (IIRA) каби муассасалар ташкил этилди.

Кейинчалик, Ислом Банклари ва Молия Муассасалари Умумий Кенгаши (CIBAFI) ва Ислом Молия Муассасалари учун Арбитраж ва Мураса Маркази (ARCIFI) ва бошқа кўплаб ташкилотлар ташкил этилди. Юқоридаги муассасаларни ташкил этишдан асосий мақсад, ислом молияси тизимини самарали назорат қилиш, шаффофлик ва бозор тартибларини жорий қилиш орқали

қонуний асосга эга, мустаҳкам ва барқарор тизимни шакллантириш, бошқариш ва тартибга солиш эди. Шунингдек, улар ислом молия муассасаларининг нафақат шариат тамойилларига ва ички қонунчилик талабларига мос келишини, балки шариат тамойилларига зид бўлмаган жаҳон андозаларига ҳам мувофиқ ишлашини таъминлашга хизмат қилади.

Ислом банки ва молияси нафақат ислом давлатларида, балки ғарб давлатларида ҳам кенг тарқала бошлади. Жумладан, 1978 йилда “Islamic Banking International Holding” (Люксембург); 1981 йилда “Dar-al-mal-al-Islami” (Женева); 1982 йилда “Al-Baraka” гуруҳи ва Дания халқаро Ислом банки (Дания); 1983 йилда “Islamic Finance House” (Лондон) ташкил этилди. Юқорида қайд этилган муассасалардан ташқари, ислом банки хизматларини таклиф этувчи бир қанча дунёга машҳур халқаро анъанавий банклар ҳам мавжуд, жумладан, “Chase Manhattan”, “Citibank”, “HSBC”, “Union Bank of Switzerland”, “BNP-Paribas”, “Standard Chartered” ва бошқа банклар[4].

Юқоридагиларга хулоса қиладиган бўлсак, ислом молиясининг ривожлантириш монистик ва дуалистик тизимни жорий қилиш кўринишида амалга оширилди. Ушбу даврда кўплаб хато ва камчиликларга йўл қўйилди ва улар баратар этиб келинди, замонавий молиявий муносабатларга мослаштирилди, халқаро даражада стандартлаштириш ва назорат қилиш таъминланди. Умуман олганда, ҳозирги кунга қадар Ўзбекистон фойдаланиши учун қимматли тажриба юзага келди.

References:

1. Shaikh, Z. H., Sarea, A. M., Al-Sadi, A., Hawaldar, I. T. Shariah Resolution and Islamic Finance: A Review//Journal of Islamic Business and Management 2021, 11(01), 29-39-pages.
2. <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/Reuters-Islamic-finance-development-report2018.pdf>
3. Байдаулет, Е.А. Исломий молия асослари / Е.А.Байдаулет. –Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2019. 26-27-бетлар.
4. <https://islommoliyasi.uz/uz/islom-moliyasi-tarixi/> .
5. Zunnurxon o'g'li, S. J. (2022, May). THE NECESSITY OF DEVELOPING THE REGULATORY LEGAL FUNDAMENTALS OF THE ISLAMIC BANKING SYSTEM IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. In E Conference Zone (pp. 188-190).
6. Zunnurxon o'g'li, S. J. (2022). The Nature of Islamic Banks and the Agreements Offered by Them. European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 6, 451-460.